

'HET EYLANDT IN QUESTIE'

Nederlandse speksnijders, traankokers en kuipers op het eiland Jan Mayen in de Noordelijke IJszee

Afgelopen zomer bracht het marineschip Zr. Ms. Zeeland een bezoek aan het eiland Jan Mayen, dat 400 jaar geleden door Nederlandse walvisvaarders werd ontdekt en gebruikt als basis voor hun werkzaamheden. Tegenwoordig is het in gebruik als navigatie- en weerstation. Dit artikel richt zich op de ontdekking en de walvisvangstperiode van Jan Mayen in de zeventiende eeuw.

Louwrens Hacquebord is emeritus-hoogleraar Arctische en Antarctische studiën en voormalig directeur van het Arctisch Centrum van de Rijksuniversiteit Groningen.

Walvisvaartstation op Jan Mayen met op de achtergrond de vulkaan Beerenberg. De traankokerij van de Amsterdamse kamer van de Noordse Compagnie op Jan Mayen, schilderij van Cornelis de Man (1639), Rijksmuseum Amsterdam.

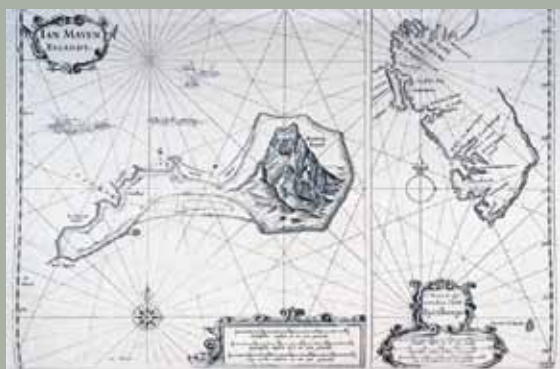
Het Noorse eiland Jan Mayen is door zijn geïsoleerde ligging midden in de Atlantische Oceaan pas laat ontdekt. De Nederlandse walvisvaarders gebruikten het eiland meer dan twee decennia lang als de basis voor hun walvisvangst. Daarna raakte het eiland weer in de vergetelheid en pas tijdens het eerste Internationale Pooljaar (1882-1883) werd het weer gebruikt. Ditmaal waren het Oostenrijkse onderzoekers die er een basis bouwden. In het begin van de twintigste eeuw gebruikten Noorse pelsjagers het eiland, waarna Noorwegen er in 1921 een weerstation vestigde. In 1929 werd het door Noorwegen ingelijfd.

ONTDEKKING

Hoewel er verhalen circuleren over een vroegere ontdekking van het eiland wordt tegenwoordig algemeen aangenomen dat de Engelsman John Clark het eiland op 28 juni 1614 als eerste zag. Hij noemde het eiland Isabella en jaagde er op Groenlandse walvissen, waarvan hij er elf doodde.¹ In hetzelfde jaar waren er ook drie Nederlandse schepen bij het

eiland: een van Delft, een van Amsterdam en een van Enkhuizen. Het schip van Delft was voor eigen rekening uitgereed door een groep kooplieden uit die stad, die ook bewindhebbers waren van de Nederlandse walvisvangstcompagnie: de Noordse Compagnie. De schipper van het Delftse schip, Jan Jansz Kerckhoff, noemde het eiland Mauritius.² De andere twee schepen voeren wel voor de Noordse Compagnie en waren voor de compagnie uitgerust door kooplieden van Amsterdam en Enkhuizen. De schippers van deze twee schepen waren Jan Jacobsz May en Jacob de Gouwenaer. Zij noemden het eiland Mr Joris Eylant naar de Nederlandse kaartenmaker Joris Carolus, die bij hen aan boord was.³ De huidige naam is afkomstig van de Amsterdamse kaartenmaker Willem Jansz Blaeu. Op zijn kaart van Europa uit 1620 noemde hij het Jan Mayeneiland, naar Jan Jacobsz May van Schellinkhout, schipper van het Amsterdamse schip. Blaeu's beroemde atlas *Zeespiegel* uit 1623 bevat een detailkaart van het eiland en sindsdien heet het eiland Jan Mayeneiland of kortweg Jan Mayen.⁴

'EYLANDT IN QUESTIE'

Het schip van Delft was uitgerust door Nicasius Kien, Anthonie Monier en Dirk Adriaensz Leversteyn. Terug in Nederland rapporteerde de schipper de ontdekking aan zijn opdrachtgevers die de informatie echter niet doorgaven aan de Staten-Generaal. De andere twee schepen waren uitgereed door de kamers Amsterdam en Enkhuizen van de Noordse Compagnie. De bemanningen van deze schepen zagen het schip van Kien, Monier en Leversteyn en dachten dat het voor de Noordse Compagnie voer. Zij gingen ervan uit dat de kooplieden van Delft hun ontdekking aan de Staten-Generaal zouden melden en octrooi zouden aanvragen voor de hele compagnie. De Delftse kooplieden deden dat echter niet, maar keerden het volgende jaar naar het eiland terug om er voor eigen rekening op walvissen te jagen. Toen dit bekend werd, ontstond er een hevig conflict tussen de Delftse kooplieden en de andere bewindhebbers van de Noordse Compagnie, dat uiteindelijk via de Staten-Generaal door de Hoge Raad werd beslecht.⁵

Zo begon de geschiedenis van Jan Mayen met ruzies en juridische processen over de vangstrechten, waardoor het eiland in officiële stukken in de Republiek bekend werd onder de naam 'het eylandt in questie'.⁶ Hoewel de Staten-Generaal in 1616 instemden met het voorstel van Kien en de zijnen om beide partijen tot de walvisvangst bij het eiland toe te laten, werd de kwestie voorgelegd aan de Hoge Raad. Deze besloot op 13 april 1617 dat op grond van het Generael Octrooi beide partijen van 1618 tot 1622 gelijke rechten op de walvisvangst bij Jan Mayen hadden.⁷ Hierdoor kregen de Delftse kooplieden, die zich de Kleine Noordse Compagnie noemden, in de periode 1618-1621, een dubbel aandeel in de vangst, namelijk één als bewindhebber van de Noordse Compagnie en één als onafhankelijke ondernemer. De Zeeuwen mochten niet bij Jan Mayen op walvissen jagen, omdat zij in 1614 niet tot de ontdekkers van het eiland behoorden en tijdens de ontdekking evenmin aan de Noordse Compagnie meededen.

De Kleine Noordse Compagnie werd spoedig uitgebreid. Naast de Leversteyn-familie nam ook de Mush-familie uit Rotterdam deel aan deze compagnie.⁸

Jan Mayen in Zeespiegel, de atlas van Blauw uit 1623.

¹ Stads Archief Amsterdam, Not. Arch. 842, 1631.
² S. Muller Fzn. 1874 *Geschiedenis van de Noordse Compagnie*, Gebr. Van der Post, Utrecht, 312. R. Bijlsma, 1915. *Oud-Rotterdamsche Groenlandvaart. Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*. Vijfde reeks, deel 2. 194-215.

³ Stads Archief Amsterdam, Not. Arch. 147/205, 206v, 27-05-1617, Stads Archief Amsterdam Not. Arch. 624/84, 85, 85v, 22-07-1617 en Stads Archief Amsterdam Not. Arch. 153/3, 4, 28-03-1618.

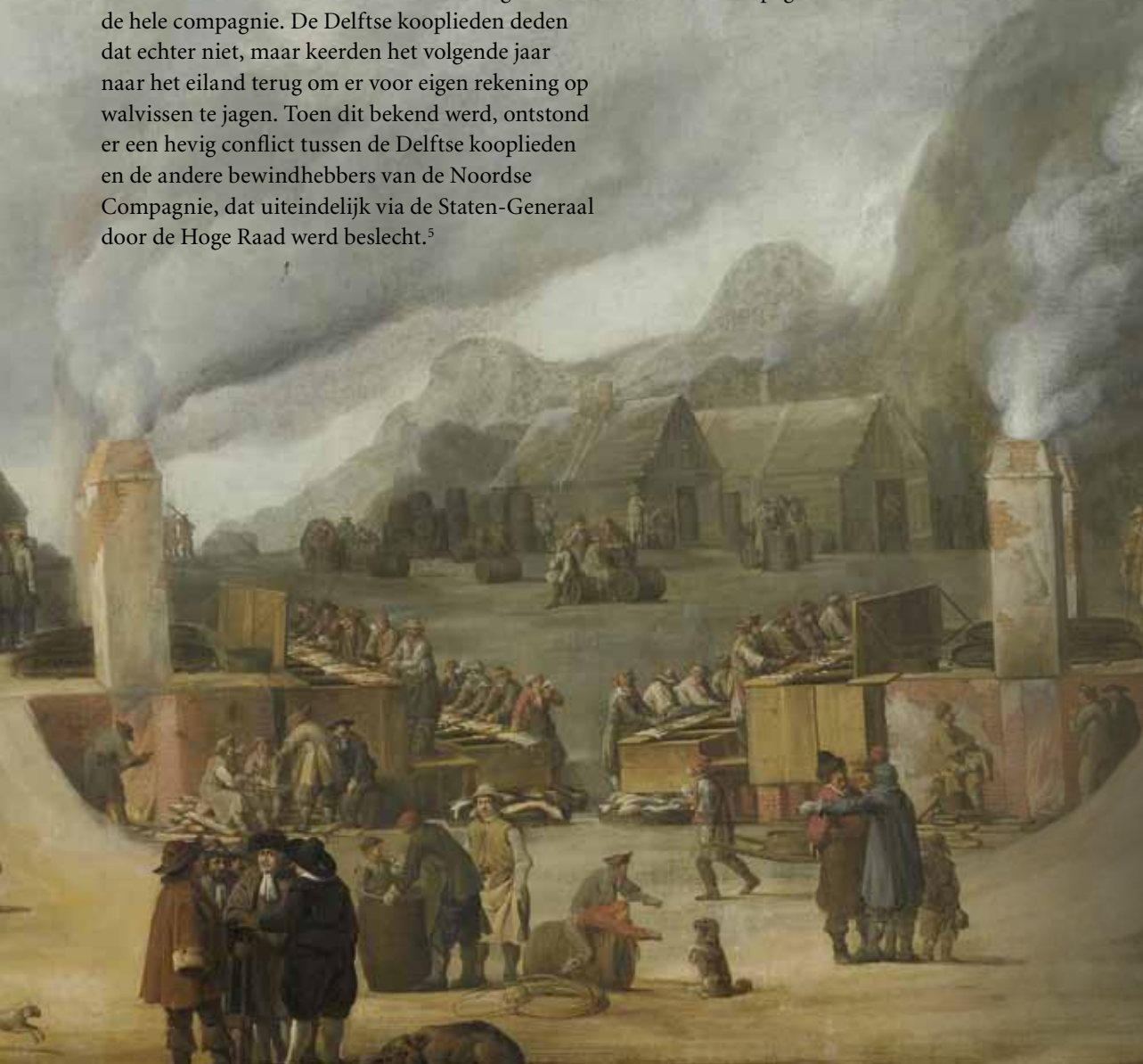
⁴ Hacquebord, L. 2004. 'The Jan Mayen Whaling Industry. Its Exploitation of the Greenland Right Whale and its impact on the Marine Ecosystem'. In: S. Skreslet (ed). *Jan Mayen Island in Scientific Focus*, 229-238. Kluwer Academic Publishers.

⁵ Muller, 1874, 318.

⁶ Nationaal Archief, 's Gravenhage: Resoluties van de Staten-Generaal, 30 oktober 1616 e.v.

⁷ Het Generael Octrooi bepaalt dat de ontdekker van een nieuwe passage of een nieuw land vier jaar lang het exclusieve recht heeft op doorvaart van de passage en handel met het land.

⁸ Hacquebord, L. 2014. *De Noordse Compagnie. Opkomst, bloei en ondergang*. Walburg Pers, Zutphen, 32.

Onder: Kaart van Jan Mayen met de plaatsen van de Nederlandse walvisvaartstations.

10 Westfries Archief,
Not. Arch. Hoorn,
439/1597.

12 Blaeu, Joan, *De Grooten Atlas ofte Werelt-beschrijving* 1644-1665. Deel 1, 19.

Opkomst, bloei en ondergang. Walburg Pers, Zutphen, 79.

14 Honore Naber
S.P.L., 1930. *Walvisch-
vaarten, overwinte-
ringen en jachtbe-
drijven in het Hooge
Noorden 1633-1635*,
Utrecht.

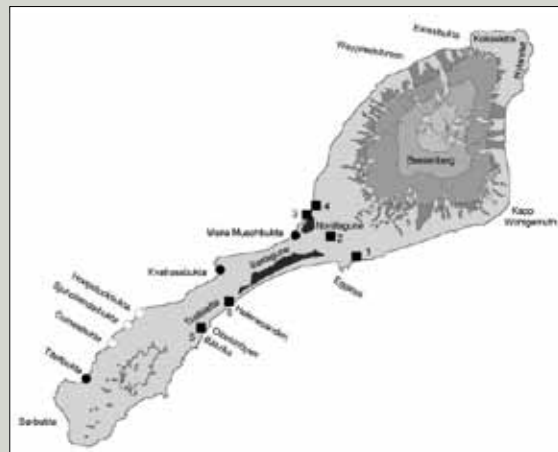
De Nederlandse interesse in de walvisvangst ontstond, omdat er in het begin van de zeventiende eeuw door de opkomende nijverheid een enorme vraag naar oliën en vetten was waardoor de prijzen voor plantaardige oliën en vetten sterk stegen. Op zoek naar andere mogelijkheden begonnen Amsterdamse kooplieden schepen ter walvisvaart uit te reden. Kooplieden in andere havenplaatsen volgden spoedig, omdat ze niet wilden achterblijven. In 1614 verleenden de Staten-Generaal de initiatiefnemers een octrooi op de walvisvangst tussen Nova Zembla en Straat Davis, waardoor de Noordse Compagnie ontstond.⁹

De tweede exploitatieperiode ontstond toen in 1623 de Kleine Noordse Compagnie samenging met de Noordse Compagnie en duurde tot 1642 toen het octrooi was verlopen. Men concentreerde toen de traankokerijen op twee plaatsen: de Noord- en de Zuidbaai. In de Zuidbaai werden in 1624 tien houten huizen gebouwd om speksnijders, traankokers en kuipers in onder te brengen. Drie van de tien huizen spoelden echter de volgende winter door de zee weg, maar de mensen van de Amsterdamse kamer bouwden het jaar daarop twee nieuwe huizen.¹² In de Noordbaai werden de tenten door houten huizen vervangen. Het archeologisch onderzoek in 1983 en 1988 toonde aan dat hier zeker acht huizen hebben gestaan.¹³

We weten over deze periode ook veel uit journaalen, bijvoorbeeld die van Michiel Adriaensz de Ruyter, die als stuurman op de Groene Leeuw in 1633 en 1635 naar Jan Mayen voer.¹⁴ Het schilderij

**'TOEN DE SCHEPEN BEGIN JUNI TERUGKEERDEN, WERDEN DE
OVERWINTERAARS DOOD AANGETROFFEN IN HET HUIS'**

In de eerste exploitatieperiode van de compagnie (1615-1622) werd vlak bij Jan Mayen op walvissen gejaagd. Door de concurrentie tussen de groepen ontstonden op zes verschillende plaatsen op het eiland traankokerijen. We zijn door een bewaard gebleven journaal van Heertjen Jansz uit Enkhuizen uit 1616 goed geïnformeerd over het begin van de walvisvangst. Ongeveer 200 man werkten en leefden op westkant van het eiland, waar ovens werden gebouwd met koperen pannen waarin het walvispek tot traan werd gekookt. Aan het eind van het seizoen werden de ovens afgebroken en de koperen pannen aan boord gebracht.¹⁰ Achter de ovens stonden tenten om speksnijders, traankokers en kuipers in te huisvesten. Ook deze tenten werden aan het eind van het seizoen afgebroken en meegenomen. Het schilderij van Cornelis Claesz van Wieringen van rond 1620 geeft deze situatie goed weer.¹¹ De

van Cornelis de Man dat in het Rijksmuseum te Amsterdam hangt, geeft een goed beeld van een walvisvangststation uit die periode. Het geeft waarschijnlijk het station in de Zuidbaai weer dat ovens had met schoorstenen gebouwd van bakstenen, houten pakhuizen en woonhuizen. In deze periode voeren ieder jaar vijf tot tien schepen naar het eiland.¹⁵

In 1627 werd voor het eerst serieus nagedacht over het plaatsen van kanonnen op vestingen bij de nederzettingen om ze te beschermen tegen zeelieden

uit Baskenland en Duinkerken.¹⁶ In 1628 werd het plan uitgevoerd. De twee kanonnen op het Noorse weerstation zijn afkomstig van die actie. Ze zijn in 1964 na een storm aan de zuidkant van de Noordbaai tevoorschijn gekomen en uit een verzoek tot taxatie uit 1635 weten we dat ze van Meun en Witt, kooplieden uit Enkhuizen waren.¹⁷ Ondanks de aanleg van de vestingen werd in de late zomer van 1632 het station in de Noordbaai door twee Baskische schepen geplunderd. De Basken verwoestten pakhuizen, kapbanken en fornuizen en stalen 600 vaten traan en 200.000 pond balein. Ze berokkenden de Noordse Compagnie, volgens de schatting van de compagnie zelf, ongeveer 100.000 gulden schade.¹⁸

OVERWINTERING

Deze actie was de aanleiding voor de Noordse Compagnie om het daarop volgende jaar zeven mensen achter te laten om in het station te overwinteren en het voor een nieuwe beroving te behoeden. Het bleek niet nodig, want de Basken kwamen in de winter van 1633-1634 niet opdagen. De prijs van de bewaking was echter hoog: alle overwinteraars stierven aan de ontberingen die ze tijdens de winter ondergingen. Toen de schepen begin juni terugkeerden, werden ze dood aangetroffen in het huis waarin ze verbleven. Doordat ze een journaal bijhielden, weten we wel ►

¹⁵ Hacquebord, L. 2004, 237.

¹⁶ Wassenauer's Historisch Verhael, Deel XIV fol. 26.

¹⁷ Westfries Archief Not. Arch. 930/175 (2), 21-04-1635.

¹⁸ Brander, J. 1934. Het eiland Jan Mayen en de overwintering aldaar van 1633-1634. Historisch Genootschap Oud-Westfriesland.

Boven: Voorpagina van het dagboek van Abraham Nering uit de periode 1633-1634.

Hieronder: De Noordbaai van Jan Mayen.

¹⁹ Honoré Naber, 1930. 21-73.

²⁰ Stads Archief Rotterdam, Not. Arch. 91/191, 13-09-1619.

²¹ Westfries Archief, Hoorn, Not. Arch. 927/124 (3) 13 oktober 1632.

²² Honoré Naber, 1930, 11 e.v.

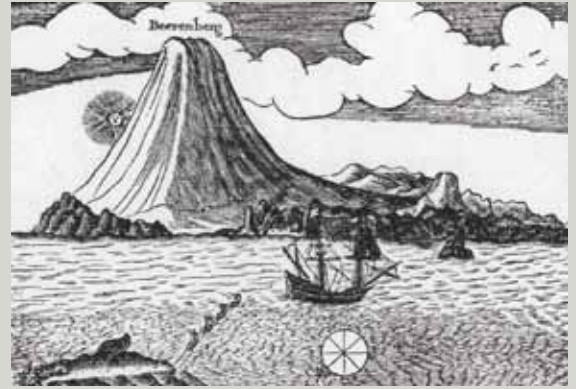
²³ Honoré Naber, 1930, 11 e.v.

behoorlijk veel van de gebeurtenissen tijdens die winter. Het weer was heel slecht en de mannen brachten veel tijd in huis door. Ze lazten, schreven of vertelden elkaar verhalen. Ze voelden een aardbeving, zagen walvissen in de baai, doodden slechts vijf ijsberen en zagen geen enkele vos tijdens hun overwintering. Ze aten het vlees van de ijsberen rauw, werden ziek en stierven mogelijk aan trichinose of aan scheurbuik. De laatste bladzijde van het overwinteringsjournaal dateert van 30 april, een maand voordat de schepen terugkwamen. De bewindhebbers van de Noordse Compagnie besloten daarop geen mensen meer op het eiland achter te laten om te overwinteren.¹⁹

WINST EN VERLIES

Het is erg lastig een winst- en verliesrekening van de Noordse Compagnie op Jan Mayen te maken, omdat de gegevens erg incompleet zijn. In de eerste exploitatiefase werden veel goede vangsten gedaan bij Jan Mayen. Het journaal van Heertjen Jansz laat zien dat de walvisvaart in de eerste jaren zeker winstgevend was. Soms was de vangst zelfs uitzonderlijk goed, zoals de geweldige vangst van Matthijs Jansz Hoepstock die in 1619 in de naar hem genoemde baai 44 walvissen ving waaruit hij 2300 vaten traan kookte.²⁰

In de tweede periode was de opbrengst een stuk lager. Uit de journalen van De Ruyter blijkt dat het weer bij het eiland erg slecht was, met veel ijs en stormen. De schepen konden door het ijs vaak niet bij het eiland komen. Ze zeilden dan rond het eiland op zoek naar een opening in het ijs naar de Noord- of Zuidbaai. De vangst was in zulke jaren nauwelijks rendabel. In 1632 werden door het ijs en het slechte weer door negen schepen slechts acht walvissen gevangen.²¹ Het jaar daarop was het

weer opnieuw slecht. Volgens het journaal van De Ruyter werden er toen 47 walvissen gevangen, wat niet genoeg was om de kosten te dekken van de elf schepen die de compagnie dat jaar naar het eiland stuurde.²² In 1634 zeilden vijf tot zeven schepen naar Jan Mayen en over de vangst is niets bekend. Over het daarop volgende jaar zijn we beter geïnformeerd door weer een journaal van De Ruyter. Van hem weten we dat er tien schepen bij Jan Mayen waren die samen 42 walvissen vingen.²³ Uitgaande van een traanprijs van 60 gulden per vat en een prijs voor balein van 8 gulden per 100 pond en rekening houdend met de bevrachtungskosten, afschrijving en vangst- en kookpremies komen we in die drie jaar op een totaal verlies van 205.753 gulden. Met de schade die de compagnie naar eigen zeggen leed als gevolg van de Baskische rooftocht in 1632 komt het verlies op 305.753 gulden. Dit verlies werd mogelijk gecompenseerd door de opbrengst van de walvisvangst bij Spitsbergen. Toch had dit verlies tot gevolg dat het vangstgebied bij Jan Mayen werd verlaten en dat de Nederlandse walvisvangst zich na afloop van het octrooi van de Noordse Compagnie in 1642 zich helemaal ging concentreren op het vangstgebied bij Spitsbergen.

Boven: De Beerenberg op Jan Mayen. Hieronder: Jan Mayen met de Beerenberg gezien vanuit het noordwesten.

GEVOLGEN

Gebaseerd op incompleet historisch bronnenmateriaal kan een schatting worden gemaakt van het aantal schepen dat de Noordse Compagnie jaarlijks naar het noorden uitreedde. Met behulp van deze cijfers en de spaarzame historische informatie over de vangsten was het ook mogelijk een raming te maken van het aantal walvissen dat bij Jan Mayen is gedood. Voor dat eiland alleen komt dat neer op 1000-1500 walvissen. De vangstcijfers tonen een duidelijke neergaande beweging en het is daarom ook geen wonder dat de vangst na 22 jaar bij het eiland is gestopt.

De roofbouw hier is vergelijkbaar met die in de negentiende eeuw in de Amerikaanse noordwestelijke walvisjacht in de Ochotsk-, Chukchi- en Beaufortzee. Het feit dat de zee rondom Jan Mayen het werpgebied van de Groenlandse walvis was, is waarschijnlijk een belangrijke reden voor de snelle reductie van de populatie daar. De Groenlandse walvis is een planktoneter die foerageert aan de rand van het pakijns. Nadat deze walvissoort uit het ecosysteem was verdwenen, bleef er dus veel plankton over dat door zeevogels en kabeljauw werd gegeten.²⁴ Zij zijn door de enorme hoeveelheid voorradig voedsel snel in aantal toegenomen en hebben de plek van de Groenlandse walvis in het ecosysteem overgenomen. Veel zeevogelkolonies op Jan Mayen dateren daarom waarschijnlijk uit de periode na de walvisvangst.

In de walvisvangstperiode waren er veel ijsberen en mogelijk vossen op het eiland. Zij kwamen over het ijs vanuit Groenland aangelopen. In 1627 werd tijdens het vangstseizoen veel ijs waargenomen en er werden zeventig ijsberen door de walvisvaarders gedood. Er waren niet altijd veel beren, want tijdens de overwintering in 1633-1634 werden er slechts vijf gedood, terwijl die winter in Smeerenburg (bij Spitsbergen) 25 dieren werden gedood. Vossen worden in het overwinteringsjournaal niet genoemd.

WEG VAN HET EILAND

Dankzij het octrooi van de Noordse Compagnie heeft de walvisvangst bij Jan Mayen het twee decennia kunnen volhouden. De vangst heeft niet alleen veel invloed op de walvispopulatie gehad, ook werden tijdens het seizoen veel ijsberen gedood. Daarnaast werden zeevogeleieren verzameld en lepelblad geplukt. Het aantal zeevogels vermindert aanvankelijk door het verzamelen van de eieren, maar nam na de vangst toe omdat de vogels de plaats van de Groenlandse walvis in het ecosysteem innamen. De rendieren en vossen, die op Spitsbergen belangrijk waren als aanvulling op het meegebrachte voedsel, waren hier niet of nauwelijks

Gedenksteen voor Outger Jacobsz. van Grootebroek die de overwintering op Jan Mayen niet overleefde.

aanwezig, wat betekent dat de zeven overwintelaars niet veel kans hadden de winter te overleven.

Het eiland werd na 1642 verlaten waarbij veel materiaal werd achtergelaten. Toen Cornelis Gijsbertsz Zorgdrager in 1699 in de Noordbaai landde trof hij behalve fundamenten en ruïnes nog veel materiaal aan. Men had het kennelijk niet nodig gevonden de sloepen, kapbanken, vaten en touwen van het eiland te halen. Geen wonder dus dat ook recentelijk nog veel objecten onder het zand vandaan zijn gekomen.

'SOMS WAS DE VANGST ZELFS UITZONDERLIJK GOED, ZOALS DE GEWELDIGE VANGST VAN MATTHIJS JANSZ HOEPSTOCK DIE IN 1619 IN DE NAAR HEM GENOEMDE BAAI 44 WALVISSEN VING, WAARUIT HIJ 2300 VATEN TRAAN KOOKTE'

In 1930 waren er weer Nederlanders op Jan Mayen. Ditmaal was het de 'visserij-politiekruiser Hr. Mrs Nautilus' die namens het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap de in Amsterdam gevonden gedenksteen kwam plaatsen. Op 24 juli werd de steen in de Noordbaai geplaatst en de volgende dag werd deze plechtig onthuld. Na een bezoekje aan de Zeven Hollandersbaai die door de Oostenrijkers abusievelijk was aangewezen als plaats waar de overwintering had plaatsgevonden en een bezoek aan het Noorse weerstation keerde het schip veilig terug in Nederland.²⁵ In augustus 2014 werd de door erosie bedreigde gedenksteen schoongemaakt en verplaatst naar het meer landinwaarts gelegen vermoedelijke graf van de zeven Nederlandse overwintelaars. ■

²⁴ Weslawski, J.M., Hacquebord, L., Stempniewicz, L., and M. Malinga, 2000. 'Greenland whales and walrus in the Svalbard food web before and after exploitation'. *Oceanologia* 42 (1), 37-56.

²⁵ Brander, 1934, 91.